

ЗАХОДИ ВЛАСТЕЙ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЩОДО ВІДНОВЛЕННЯ ЛУЦЬКОГО ЗАМКУ

У статті висвітлюється історія будівництва та архітектурне обличчя унікальної оборонної споруди середньовічної України — Луцького замку. Характеризується рівень показу у вітчизняній і зарубіжній історіографії сторінок його історії, архітектурних перекомпувань. Описуються заходи пам'яткоохоронних структур міжвоєнної Польщі, у складі якої перебувало тоді м. Луцьк, з проведення у замку ремонтно-відновлювальних робіт. Простежується внесок у цю справу пам'яткоохоронців Волинського воєводства Ю. Дуткевича та З. Ревського, дослідників Я. Захватовича та Я. Фітцке.

Ключові слова: Луцький замок, реставрація, Друга Річ Посполита, консерватор, охорона культурної спадщини.

Архітектурні пам'ятки на території України — невід'ємна складова національної культурної спадщини. Становлячи у традиційному розумінні елемент культури минулого, вони слугують сучасності, виховуючи і єднаючи покоління, сприяючи згуртуванню українського суспільства навколо спільних ідеалів та цінностей. Обов'язок нинішнього покоління українців — зберегти і передати ці пам'ятки для користування у майбутньому. Його виконання можливе лише за умови повсякденної, дбайливої, опертої на досконале правове підґрунтя і достатнє фінансове забезпечення пам'яткоохоронної роботи, що враховує досвід попередніх поколінь пам'яткознавців з пошуку, вивчення, збереження і використання національної культурної спадщини.

Серед архітектурних пам'яток волинської землі особливе місце посідає Луцький замок — один з не багатьох середньовічних замків на території сучасної України, що збереглися до наших днів. Поставши спочатку як дерев'яна споруда на місті давньоруського укріпленого поселення (гроду), що розвивалося і зміцнювалося впродовж X — першої третини XIV століття, з 1340-х років з ініціативи удільного князя Любарта він перебудовується на мурований (цегляний). Виконуючи оборонну функцію, Луцький замок водночас був резиденцією органів державної та регіональної влади Волині, мав риси політичної і духовної столиці, адміністративно-господарського і судового центру краю. По мірі втрати своїх функцій з кінця XVIII століття Замок поступово занепадає і на середину XIX століття перетворюється на мальовничу руїну. Саме з цього

часу розпочинається відлік його існування як історичної нерухомої пам'ятки, що триває й донині¹.

Як унікальна архітектурна пам'ятка старовини, Луцький замок викликав і викликає сьогодні подив і захоплення, цікавість до історії, бажання детальніше зазирнути у його минуле, прояснити його сторінки, пов'язані з перебудовами, добудовами, реконструкціями. Замок був і залишається джерелом наукового і творчого натхнення істориків, археологів, краєзнавців, архітекторів, мистецтвознавців, художників, письменників. Окремі сторінки його минулого висвітлювали визначні українські історики XIX — початку XX століть В. Антонович, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський, О. Левицький, російські дослідники початку XX століття О. Мердер та Г. Лукомський, польські краєзнавці та працівники пам'яткоохоронної сфери другої половини XIX — першої третини XX століть Т. Стецький, А. Войнич, О. Прусевич, М. Орлович, Ю. Дуткевич та ін. Наприклад, відомості про історію та стан Луцького замку на початок 1890-х років подав відомий український історик, археограф та пам'яткознавець О. Левицький у нарисі “Луцька старовина”. Праця з'явилася спочатку на сторінках “Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца”, а згодом — як окрема книга². Автор зазначив, що йому довелося оглядати залишки Верхньої й Окольної частин Луцького замку, що перебували у непривабливому стані. Причину цього він вбачав у байдужості влади та православних верств суспільства протягом XIX століття до спадщини минулих віків.

У 1930-х роках кілька науково-популярних досліджень про Луцький замок як складову архітектурної спадщини міста написав визначний український дослідник і шанувальник старовини Л. Маслов³. Їх критична оцінка — як, до речі, праць попередників і сучасників Л. Маслова про оборонні споруди Луцька — подана у статті Б. Колоска⁴.

У другій половині ХХ — на початку ХХІ століть історія Луцького замку стає об'єктом вивчення таких науковців, мистецтвознавців, архітекторів, як М. Говденко, О. Годованюк, П. Раппопорт, Г. Логвин, Б. Колосок, Р. Метельницький, Л. Санжаров, М. Малевська, П. Троневиц та ін. Однак у їх дослідженнях — за винятком праці П. Троневица — увага акцентується головним чином на історії архітектури цієї пам'ятки фортифікаційного будівництва. Майже нічого не говориться про окремі спроби його ремонту або реставрації, зокрема, ті, що були втілені у 1920–1930-х роках — період, коли Західна Волинь, і Луцьк у тому числі, перебували під владою міжвоєнної Польщі (Другої Речі Посполитої). А між тим без проведених тоді пам'яткоохоронних заходів Замок до здійснення консерваційно-реставраційних робіт 1960–1970-х та 1980–1990-х років дійшов би у незрівнянно гіршому вигляді. Про втілення у життя цих заходів коротко йдеться у вже згаданій книзі П. Троневица⁵. Однак низка моментів цього процесу не знайшла у згаданому дослідженні належного показу. Враховуючи цей фактор, наукову і практичну актуальність теми, у статті висвітлюється маловідомі аспекти пам'яткоохоронної роботи щодо Луцького замку, яка проводилася у 1920–1930-х роках у контексті загальнопольських заходів із збереження і реконструкції давніх оборонних споруд.

Впродовж багатьох століть Луцький замок пережив чимало перебудов, добудов, реконструкцій. Не менше зазнав він і нищень. Час, люди не завжди шкодували його. На 1921 рік — рік офіційного входження Західної Волині, Луцька у тому числі, — до відновленої Польської держави, Замок через численні руйнування і недогляд мав не надто привабливий вигляд. Конститууючи себе європейською державою з багатими політичними і культурними традиціями, Друга Річ Посполита з самих початків власного існування значну увагу почала звертати на збереження і охорону пам'яток, що опинилися у її територіально-адміністративних межах. Важливе місце у її

політиці посідали заходи, спрямовані на показ величчя й могутності колишньої Речі Посполитої, на культивування настроїв стосовно одвічної приналежності західних етнічних українських земель, в тому числі й Західної Волині, польській історії та культурі. З огляду на ці обставини цілком зрозумілим було відповідне ставлення держави до Луцького замку. Впродовж 1920-х — 1930-х років воно знайшло вияв у розробці та реалізації програми його збереження і часткового відновлення шляхом проведення пам'яткоохоронних робіт.

Початок практичної реалізації зусиль з приведення у належний вигляд залишків Луцького замку припадає на літо 1921 року. Згодом було розроблено кошторис для виконання ремонтних робіт. Він передбачав придбання будівельних матеріалів, підмурівку стін, влаштування дахів, воріт і мощення території. Турботу про Любартів замок (так звучала назва у польських документах), необхідність його збереження і подальшого відновлення висловив відомий польський знавець пам'яток старовини Ю. Лісецький на шостому з'їзді Ради консерваторів (пам'яткоохоронців — *О. Г.*), що проходив у Львові 17–19 вересня 1921 року⁶.

Помітний внесок у порятунок споруд замку зробила комісія, яка була створена з ініціативи властей Волинського воєводства для визначення стану Верхнього замку та розробки програми його збереження. Зібравшись на засідання у червні 1922 року, комісія накреслила низку невідкладних заходів, які почали впроваджуватися у життя⁷. Однак на заваді стала нестача грошей. Міністерство фінансів відмовилося виділити необхідні кошти для продовження робіт. Загалом уся пам'яткоохоронна практика міжвоєнної Польщі свідчить, що власне тривала нестача коштів була тією головною перешкодою, яка стояла на заваді повноцінному збереженню та охороні нерухомих об'єктів культурної спадщини. Реальна вартість виділених фінансових засобів ставала ще меншою внаслідок інфляційних процесів, які мали місце в першій половині 1920-х і на межі 1920-х–1930-х років. Не рятували справи добровільні пожертви польської громадськості, спрямовані на збереження і відновлення пам'яток старовини⁸.

Це повною мірою відчув на собі і Луцький замок. Не дивлячись на взяття під заставу позики, місто не змогло власним коштом забез-

печити виконання усіх запланованих щодо нього ремонтно-відновлюваних робіт. Замок як визначна пам'ятка історії і мистецтва, включена до загальнопольського інвентарю старожитностей, потребував подальших заходів для охорони. Про це йшлося на дванадцятому загальнопольському з'їзді Ради консерваторів, що відбувся у Західній Волині 20–24 вересня 1927 року⁹.

З-поміж багатьох питань на початку роботи з'їзду, який відкрив свої засідання у Луцьку, розглядалися питання охорони місцевого замку. Учасники з'їзду дійшли висновку, що його реставрація не проводилася з часу утворення Волинського воєводства. Тогочасний стан руїн і В'їзної вежі значно погіршився. Консерватори ухвалили рішення: дослідити стан пам'ятки, провести будівельні роботи за напрямком фундаменту через підмурування великого вилому в бічній стіні; внутрішні стіни замку, які мали тріщини, заробити рідким цементом. Опіку над замком могла б взяти місцева громадсько-культурна установа. Констатувалося, що на реставрацію замку потрібно 12 тис. злотих, а тому необхідна допомога уряду Польщі. З'їзд вирішив, що через незначну мистецьку та історичну цінність слід розібрати залишки вірменської церкви, а уцілілу цеглу з її руїн використати на відбудову замку Любарта¹⁰.

Можна вважати, що саме завдяки цьому з'їздові вдалося домогтися певного фінансування відновлювальних робіт, які допомогли зберегти замкові споруди. Як зазначено у звіті відділу мистецтва і культури управління Волинського воєводства за 1928 рік, було проведено ремонт В'їзної вежі. Щоб уникнути саморуйнування вежі, її зміцнили від фундаментів, зняли весь пошкоджений кут і змурували новий з цегли жовтого кольору. У подальшому нагромаджувалися будівельні матеріали і накопичувалися кошти для продовження ремонтних робіт¹¹.

На необхідність збереження споруд Луцького замку звернув увагу тодішній волинський консерватор Ю. Дуткевич. Розробляючи кошторис фінансування укладання реєстру і відновлення пам'яток старовини Волинського воєводства на 1934 рік на загальну суму 22.600 злотих, він запланував провести подальші охоронні роботи, які стосувалися В'їзної вежі замку¹². Цей план завдяки фінансовій підтримці Міністерства віровизнань і публічної освіти, до компетенції якого входили

ли збереження і охорона культурної спадщини, був у 1934 році і у наступні роки загалом виконаний. На реставрацію замку Любарта загальнопольська і місцева влада виділила 6.500 злотих¹³. Було підмуровано фундаменти Владичої вежі, виконано нові залізобетонні перекриття двох нижніх ярусів В'їзної, розпочато ремонт склепіння Стирової вежі. Одночасно з пам'яткоохоронними роботами середини 1930-х років на теренах Луцького замку проводилися археологічні дослідження, ініціаторами яких виступали Волинське товариство опіки над пам'ятками старовини — філія Польського краєзнавчого товариства та заснований 1929 року Волинський краєзнавчий музей¹⁴.

Варто зазначити, що Ю. Дуткевичу належить праця “Оборонні замки на Волині”, у якій значна увага відведена архітектурним пам'яткам Луцька¹⁵. Для цієї праці, як для праць польських дослідників загалом, характерним є те, що вона розглядає Волинь як споконвічну польську територію, прагне виправдати панування і культуртрегерську місію Польщі на українських землях в XIV–XVIII століттях. Ю. Дуткевич насамперед звертає увагу на Луцький замок. За його визначенням, Луцький замок, подібно як і Кременецький, є пам'яткою готичної доби і належить до типових середньовічних. Обстеживши географічне розташування Луцького замку, автор доходить висновку, що це був один з південних бастіонів Волині. Вивчивши залишки Окольного замку, Ю. Дуткевич прослідковує єдність системи укріплень, яка в часи Свидригайла відзначалась неприступністю і надійністю, а по його смерті в 1452 році втратила своє значення. Консерватор розглянув і відзначив позитивне в будівничій діяльності щодо замку луцького римо-католицького єпископа XVI століття Ю. Фальчевського, який світським і церковним будівлям надавав оборонного характеру і зв'язував їх із замковими мурами міста. Оригінально пояснює Ю. Дуткевич подібність стилю Луцького і Черського замків. На його думку, князь Любарт був одружений на внучці Тройдена — князя Черського, тому це відбилося на взаємовпливах в архітектурних формах обох замків. Оборонні мурі Луцька, як вважав Ю. Дуткевич, стали вагомим чинником проведення в місті з'їзду монархів європейських країн 1429 року.

Новий етап пам'яткоохоронних робіт у Луцькому замку пов'язаний з діяльністю на по-

саді консерватора Волинського воєводства З. Ревського (з 1936 року). З його ініціативи восени 1938 року для обстеження оборонних валів замку Любарта, старовинних споруд чотирнадцяти інших міст Західної Волині сюди прибули спеціалісти відділу архітектури Варшавської політехніки. Очоловав їх відомий знавець оборонних споруд середньовіччя Я. Захватович, який розробив план реконструкції Замку. Першим кроком фахівець запропонував провести археологічні дослідження територій, прилеглих до оборонної споруди.

Ідею підтримала комісія з відбудови Замку, створена у тому ж 1938 році. На першому її засіданні в грудні 1938 року було розглянуто і схвалено план реставрації Луцького замку. Роботи передбачалося розпочати в березні 1939 року; вони мали проходити під керівництвом Польського краєзнавчого товариства¹⁶. При погодженні з воєводським консерватором та оперуючи коштами, виділеними у міському бюджеті 1939–1940-го років на охорону Замку, Товариство приступило — щоправда з невеликим запізненням — до його реставрації. Вона проводилась відповідно до проекту, розробленого Я. Захватовичем. Першим кроком тут стали археологічні обстеження навколо замкової території, зокрема, біля В'їзної вежі. Вдалося виявити вал і рештки дерев'яних оборонних споруд давньоруського укріпленого поселення (гроду), на якому пізніше постав Луцький замок.

Про ці знахідки у статті “Важливі відкриття у замку Любарта в Луцьку” розповів Я. Фітцке — визначний польський археолог, дослідник волинської старовини, директор Волинського краєзнавчого музею протягом 1936–1939 років¹⁷. Відкриттями, про які також йшлося в статті Я. Фітцке, стали встанов-

лення глибини фундаментів замку, віднайдення слідів ранньослов'янського городища та залишків валів, більш давніх, можливо, неолітичних. Як археолог та історик, Я. Фітцке наголошує на неперервності традицій оборонного будівництва на території давнього городища. Підсумовуючи результати проведених досліджень, вчений зазначає: “Коли вже говорити про реставрацію замку, доречно буде також згадати, що Луцьк має на значних просторах добре збережені рештки міських оборонних мурів, які також вимагають уважної опіки. Приведення замку і валу до необхідного порядку не лише послугує великим туристичним атракціоном, але, що найважливіше, — стане добрим свідченням, що ми не змарнували цих скарбів культури, які, дякуючи лише щасливому збігові обставин, не зникли у часи неволі”¹⁸.

Отже, впродовж міжвоєнного періоду завдяки зусиллям польської влади, дослідників і шанувальників волинської старовини вдалося зберегти від остаточної руйнації цікаву і цінну в архітектурному відношенні оборонну споруду, якою був Луцький замок. Пам'яткоохоронні заходи щодо нього здійснювалися у вигляді поточних ремонтних робіт. Якщо говорити про реставрацію Луцького замку, то спроби цілісного її проведення припали на кінець 1930-х років; однак вони не знайшли логічного завершення через початок Другої світової війни. Сьогодні й надалі існує потреба вивчення усіх деталей пам'яткоохоронних заходів 1920-х — 1930-х років щодо Луцького замку як важливих складових консерваційно-реставраційної діяльності, що дала змогу зберегти для нинішніх і прийдешніх поколінь цінну архітектурну пам'ятку.

Джерела та література

- 1 *Троневиц П. О.* Луцький замок. — Луцьк: ДІКСОН, 2003. — С. 8.
- 2 *Левицкий О.* Луцкая старина // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1891. — Кн. 5. — Отд. II. — С. 54–90; Його ж: Луцкая старина. — К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1891. — 37 с.
- 3 *Маслов Л.* Пам'ятки архітектури Старого Луцька. Замок Любарта // Українська нива. — 1934. — 19 серпня; Його ж: Архітектура Старого Луцька. — Львів: Мистецтво, 1936. — 45 с.; Його ж: Любартів замок у Луцьку // Наша культура. — 1937. — № 8–9. — С. 348–354; № 12. — С. 484–494; Його ж: Архітектура Старого Луцька. — Львів: Діло, 1939. — 52 с.
- 4 *Колосок Б.* Історіографія укріплень Луцька (до 1.09.1939 р.) // Архітектурна спадщина України. Вип. 3. Ч. 1. Питання історіографії та джерелознавства української архітектури / За ред. В. Тимофійенка: Статті. — К.: Українознавство, 1996. — С. 36–60.
- 5 *Троневиц П. О.* Вказана праця. — С. 162–166.

- 6 Protokół VI Zjazdu Rady Konserwatorów // Archiwum Akt Nowych (далі — ААН). — Zesp. 14 (Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego — MWRiOP). — Sygn. 7027. — S. 281–296.
- 7 Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). — Ф. 158. Луцьке міське управління. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 120–120 зв.; *Троневиц П. О.* Вказана праця. — С. 163–164.
- 8 *Dettloff P.* Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918–1939. Teoria i praktyka. — Kraków: UNIVERSITAS, 2006. — S. 62–67.
- 9 *Ibidem.* — S. 53.
- 10 Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Національної академії наук України. — Ф. 26. Управління консервації Львівського воєводства, відділ охорони пам'яток культури і мистецтва. — Спр. УК-25. — Арк. 191–192.
- 11 *Троневиц П. О.* Вказана праця. — С. 165.
- 12 Konserwatorzy wojewódzcy. Sprawy finansowe i organizacja oddziałów sztuki w urzędach wojewódzkich. 1931–1939. // ААН — Zesp. 14. MWRiOP. — Sygn. 7030. — S. 101.
- 13 ДАВО. — Ф. 46. — Волинське воєводське управління. — Оп. 2. — Спр. 126. — Арк. 101.
- 14 *Маслов Л.* Архітектура Старого Луцька. — Львів: Мистецтво, 1936. — С. 12; *Його ж:* Архітектура Старого Луцька. — Львів: Діло, 1939. — С. 13.
- 15 *Dutkewicz J.* Zamki warówne na Wołyniu // Kalendarz ziem wschodnich na rok 1935 / Pod redakcją W. Wasunga. — Warszawa. — 1934. — S. 227–233.
- 16 *Дмитрук В., Рудецький П.* Польські дослідники оборонних споруд Луцька міжвоєнного періоду // Zamojsko — wołyńskie zeszyty muzealne. Т. II. — Zamość: Muzeum Zamojskie w Zamościu, 2004. — S. 200–201.
- 17 *Фітцке Я.* Важливі відкриття у замку Любарта в Луцьку // *Охріменко Г. В.* Археологічна спадщина Яна Фітцке. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. — С. 96.
- 18 Там само.

Александр Гаврилюк

Мероприяття властей Второй Речи Посполитой по восстановлению Луцкого замка

В статье освещается история строительства и архитектурный облик уникального оборонительного сооружения средневековой Украины — Луцкого замка. Характеризуется уровень освещения в отечественной и зарубежной историографии страниц его истории, архитектурных перепланировок. Описываются мероприятия памятникоохранительных структур межвоенной Польши, в составе которой находился тогда г. Луцк, по проведению в замке ремонтно-восстановительных работ. Прослеживается вклад в это дело сотрудников памятникоохранительных органов Волинского воєводства Ю. Дуткевича и З. Ревского, исследователей Я. Захватовича и Я. Фитцке.

Ключевые слова: Луцкий замок, реставрация, Вторая Речь Посполитая, консерватор, охрана культурного наследия.

Alexander Gavryliuk

Measures and Activities of the Second Rzeczpospolita taken to Restore the Luts'k Castle

The article reflects the construction history and the architectural look of the unique defensive building of the Middle Ages Ukraine — the Luts'k Castle. The degree of the presentation of its history, architectural changes in the local and foreign historiographic documents has been characterized. There have been described the measures taken by the Polish artifacts protective departments in the period between the wars when the city of Lutsk was a part of Poland. A special attention was paid to the rebuilding and restoration work done on the territory of the castle at that time. The contribution of such Volynian artifacts protectors as J. Dutkevich, Z. Revsky and scientists J. Zakhvatovich and J. Fitzke into the preservation process was analyzed.

Key words: Luts'k castle, restoration, the Second Rzeczpospolita, conservator, cultural heritage protection.